

УДК 811.161.2'373.7

УКРАЇНСЬКІ ФРАЗЕМИ-ПОРІВНЯННЯ НА ПОЗНАЧЕННЯ “НЕЧИСТОЇ СИЛИ” В ГОВІРКАХ СЕРЕДНЬОГО ПОЛІССЯ

Г. М. Доброльожа

У статті з наукової точки зору обґрунтовується виникнення Добра і Зла у людському світі, вплив цих сил на світогляд людини.

Ключові слова: фразеологізм, образність, конотація.

На території українського Полісся зафіксовано близько двохсот народних порівнянь з нечистою силою; в них, наче у дзеркалі, відбито всі грані діяльності та вчинків людини, її моральних постулатів, естетичних уподобань, фізичних ознак тощо.

Чорт — це надприродна істота, що втілює в собі Зло; це найпопулярніший демонологічний персонаж української міфології взагалі, і поліської зокрема. Образ чорта має дохристиянське походження. До того ж ніхто точно не знає, чим же займався той прадавній чорт. Ще в 17 ст. його уявляли дещо інакше, ніж нам видається тепер: “Кудес, Кудесник — чорт или чаровник” — писав Памво Беринда у своєму “Лексиконі” (1627); але пізніше чорт перебрав на себе всі негативні риси християнського диявола як антипода Бога — володаря пекла та грішних душ.

Думки про появу чортів на землі розходяться: це і стружки-чортики з вовка, якого вистругав чорт; безліч чортенят з’явилося із краплин води, коли чорт умочив руку і почав нею стріпувати. Є й інша версія: коли Сатанаїл пожалівся Богові, що йому нудно, то Бог порадив Сатанаїлові плюнути один раз у мідний таз, але нечистий так постарався, що чортів наплодилося безліч, і Богові довелося скинути їх з неба [1, с. 154]. Множаться чорти різними способами: вони підмінюють та крадуть дітей, одружуються із земними жінками та беруть шлюб між собою [2, с. 416].

Спустилася нечиста сила на землю й почала називатися: *антипо, біс, демон, диявол, дідько, ізвір, ідол, змій, кадук, люципер, осипавець, пепя, сатана, сатанюка, фіон, хапул, юдя, цур і пек*. Часто люди остерігалися згадувати чорта й послуговувалися евфемізмами: *той, рябий, окаяшка, злий, лукавий, чорний, куций, проклятий, нечиста сила, щезби* [3, с. 3 – 160; 1, с. 153]. Поряд із “загальноукраїнським” та “спільнослов’янським” чортом народна уява поліщука витворила і власного, “місцевого” чорта — *нетру*, буквально “болотяний чорт” [3, с. 86].

Після появи на землі чорти почали селитися у млинах, порожніх та напівзруйнованих спорудах, сараях, шинках, в бузині, омелі, комишах, в сухій вербі чи груші, у глибоких ярах, вирах, болотах, у воді та в пеклі. Але найкраще нечистій силі живеться в людині з лівого боку.

Чорт — дуже діяльна істота, його час — з півдня до півночі. Християнам від нього шкоди мало: варто лише перехреститися — і чорт утече, а от з євреєм чорти запанібрата.

При потребі чорт перетворюється на кого завгодно, та найчастіше — це тварини (овечка, козеня, кінь, біла собака, свиня, чорний чи білий півень, ворон, змія), побутові речі (веретено), а також людські образи (дитина, хлопчик, парубок, панич, пан, сусід, подорожній, мельник, коваль).

А от побачити чорта досить проблематично, тому що ходить він у шапці-невидимці. Селяни, зокрема у Проскурівському повіті, вірили, що у Великодні свята, коли селяни приносять священику в подарунок крашанки, потрібно взяти одну крашанку, просвердлити її наскрізь і через цей отвір можна побачити чорта у шапці-невидимці. До того ж відразу можна було заволодіти шапкою-невидимкою.

Чорт — майстер на всі руки: він вигадав млин, та не зміг побудувати; придумав віз, але не зміг вивезти його з майстерні; нечистий іноді служить людині (він і пасічник, і коваль, і музика). Завдячуючи саме чортам, маємо тютюн та горілку. Чорту нема й хвилини спокою: то він укладає угоди з дияволом та людьми, то лякає й ганяє коней, то краде дітей та залицяється до жінок, то ховається у сопілку чи у вербу, то катається на вогненному коні. Саме чортам приписують створення небесних хмар, високих гір, діяння темних зимових сил. Тісно пов'язана діяльність нечистого і з фінансами: чорти знають, де лежать скарби, і бережуть їх, вони крадуть гроші, а також можуть ними наділяти та позичати.

Аналізуючи діяльність чорта, більшість етнографів сходяться на тому, що чорт — це скоріше комічний, ніж грізний персонаж (П. Чубинський, М. Костомаров, А. Богданович, Г. Булашев, В. Скуратівський, В. Шевчук та ін.) — “а загалом — це образ не лише темний, але й пустотливий”. Недарма чорта ображає наймит, б'є мірошник, обманює баба. До того ж чорти не вічні: їх їдять вовки, стріляють мисливці, спалює сонце. Смертельно небезпечні для чорта блискавка, хрест, ладан та свячена вода.

Та як би там не було, а чорта боялися; і в найстрашніших прокльонах чорт був головним виконавцем побажань: “Дідько б тебе цілував”, “Чорт з тобою!”, “Най тебе чорт візьме”, “Щоб тебе лихо побило”, “Чорт би твою маму парив”, “Сто чортів у твою матір”.

Образ чорта є центральним у багатьох засторогах та прикметах: “Не можна класти шапку на стіл, бо чорти заведуться”, “Руки вверх не можна піднімати, тому що це — хрест диявола”, “Якщо сидиш на лаві чи стільці, то не можна ногами гойдати, бо чорта колишеш”, “Коли сильний вітер — це вже хтось повісився, продавши душу дияволу”, “Якщо вихор не в дощ, то йде чортове весілля. Якби кинути сокиру в такий вихор, то йде кров”.

А скільки приказок, примовок, де чорт перебирає на себе людські риси характеру: “Пусти чорта в хату, то він і на піч залізе” (нахаба), “І чорт на старість в монахи пішов” (лицемір), “Лізти чортам на роги” (наражатися на смертельну небезпеку), “Ні к чорту не годиться” (зовсім непридатне), “Чорт на все” (великий умілець), “Чорт йому не брат” (смілива людина).

У свідомості народу чорт є опонентом не лише Богу, а й земній праведній людині (порівняй: *нечиста сила*). До того ж чорт наділений багатьма людськими рисами, в основному — це вади, зрідка — позитив.

Характерним є й те, що чорт має діаметрально протилежні властивості, наприклад: 'ледачий': *сидить як чортів сліпить* — 'працьовитий': *вкалує як чорт*; 'багатий': *багатий як чорт* — 'бідний': *багатий як чорт рогатий*; 'веселий': *цибає як чортик на резинці* — 'сумний': *набурмосився як дідько*; 'вправний': *грає як дідько на роялі* — 'незграбний': *як чорт в порошнях*.

Образ чорта найчастіше вживається для метафоричного, гротескного зображення негарної людини. Слід зазначити, що на увазі мають не стільки зовнішній вигляд індивіда (*гарний як чортів тато восени*; *гарний як нетра*), скільки внутрішню недосконалість, нікчемність, відсутність позитивних душевних якостей (*борідка як в Ісуса, а очі як у біса*).

Традиційним, усталеним є використання образу чорта й усієї його "родини" — біса, люцифера, антихриста, відьми, Баби Яги, пазі, мегери — для характеристики злої, сварливої людини: *живуть як чорти навкулачки б'ються*; *гризе як відьма дерево*.

Страх перед непізнаним, потойбічним світом обумовив наділення чорта в народній уяві всіма можливими й неможливими людськими хитами і гріхами. У цьому ми зможемо переконатися, переглянувши словничок модульної валентності з компаративним об'єктом 'чорт':

- інтелектуальні здібності: розумний: *розумний як чорт (як чортяка)*;
- дурний: *вискочив як чорт з ополонки (з попелу)*; *бовкнув як чорт летів і крила (ноги) звісив*; *шубовств як чорт у воду*;
- непотрібний: *користі як із чорта смальцю*;
- риса характеру: брехливий: *бреше як сім чортів*;
- балакучий: *язик в роті як чорт в болоті*; *торохтить як чорт по коробці*;
- ледачий: *бродить як чорт по болоту*; *сидить як чортів сліпить*;
- працьовитий: *б'ється як чорт коло сухої верби*; *вкалує як чорт*;
- боязкий: *бійся тестя багатого як чорта рогатого*; *дрижить як чорт перед дощем*; *курить як чорт від "кукуріку"*; *втікає як від нечистої сили*; *біжить як чорт з полоху (з переполоху)*;
- жвавий: *жвавий як біс уночі*; *вертиться як чорт у баклазі*; *скаче як чорт на резинці (у смолі)*; *літає як чорт у кип'ятку*; *спритний як тисяча чортів*; *як чорт у повітрі носить (літає)*; *веселий як біс узимку*;
- набридливий: *вчепився як чорт у грішну душу*; *горнеться як чорт до грішної душі*; *стоїть як чорт над душею*; *як чорт за душею тягнеться*; *прив'язався як чорт*; *вчепився як біда болота*; *лізе як сатана*;
- злий: *біситься як чорт з переполоху*; *вередливий як чорт без хвоста*; *вредний як чорт рогатий*; *живуть як чорти навкулачки б'ються*; *злий як сто чортів*; *напали як чорти на попа*; *скрипить зубами як чорт копитами*; *товче як чорт гамана*; *колотить як чорт лозою*; *ярчать як чорти у пеклі*; *стрибає як чортик до хмари*; *гризе як відьма дерево*; *нагнівалася як пазя*; *як сатана у*

камені шумить; пищить як дідько у градовій хмарі;

скупий: сидить як дідько на грошах (на болоті, на горосі); сидить як чортів сліпить; сидить як чорт на грошах у болоті; скупий як чорт;

хитрий: підліз як чорт під монастир; хитрий як панський чорт; складний як чорт у мисочку; цибав як чортик на резинці; крутиться як чортик на ниточці; крутиться як чорт перед заутренею;

чванливий: носить як чорт з бубном (бубеном);

естетичні якості: брудний: вискочив як чорт з попелу; вимазався як чорт;

без смаку одягнений: вбрався як чорт; зібрався як чорт на витрішки; убрався як чорт на утренью;

невродливий: гарний як чортів батько восени; гарне личко як чортівська душа; як чорти на ньому воду возили; лице наче чорт сім кіп гороху змолотив; на голові як у чорта на хаті; на голові як чорт троячку шукав; гарний як чорт в баклазі; гарний як нетр (як нетра);

негарне співання: співає ніби чорта старого ховає;

незграбний: зграбний як чорт в порошнях (порошині — 'різновид постолів'); ходить ніби чорт на ноги наступає;

емоційний стан: захоплення: закохався як чорт у стару вербу (у суху вербу, у суху грушу); ніби їх чорт шнурочком зв'язав; любить як чорт (молодим) козям; любить як чорт писанкою;

суспільне становище: бідність: багатий як чорт рогатий;

невдача: забрався (попав) як чорт у вершу; на біду як чорт на болото; сидить як чорт на сковороді; як чорт поїхав;

зникнення: зник як чорт хвостом накрив; заховався як чорт у суху грушу; шубовість як чорт у воду; пішов за водою як чорт за чередою;

самотність: сидить як чорт на пеньку; один як чорт на болоті;

чужий, нерідний: як чорт козі дядько; як чорт козі сусід через дорогу.

Своєрідність української ментальності стала передумовою відповідного розділу порівняльної фразеології, яка відзначається асиметрією наповнення: з одного боку — велика кількість порівнянь з негативною семантикою, а з іншого — незначне число фразеологізмів на позначення позитиву в сприйнятті навколишнього життя. Обмаль компаративних фразеологізмів з плюсовим значенням свідчать про те, що позитив у повсякденному житті вважався нормою і не потребував експресивного підтвердження. А от за допомогою влучних критичних висловів намагалися ліквідувати негативну мораль, виховати людину естетично та вдосконалити фізично — тобто підняти на якісно новий рівень духовне та матеріальне життя українського народу.

Список літератури

1. Скуратівський В. Русалії. — К.: Довіра, 1996.
2. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор.: А. Пономарьова, Т. Косміна та ін. — К.: Либідь, 1991.

3. Доброльожа Г. Красне слово — як золотий ключ. Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій. — Житомир: Волинь, 2003.

Доброльожа Г. М. Украинские фраземы-сравнения для обозначения "нечистой силы" в говорах Среднего Полесья.

В статье с научной точки зрения обосновано возникновение Добра и Зла в человеческом мире; влияние этих сил на мировоззрение человека.

Ключевые слова: фразеологизм, образность, коннотация.

Dobroljoza G. Ukrainian phrazem-comparisons with the meaning "evil spirit" in dialects of Srednee Poles'e.

In the article the origin of Good and Evil in the human world and the influence of these spirits on the man's world view is scientifically founded.

Key words: phraseological unit, figurativeness, connotation.

Стаття надійшла до редакції 25 травня 2007 р.